

Дәрет алып болып, изине айланған Ұақтында абайсыздан дәрет алған сүўына аяғы тайып жығылыпты. Басы қолайсызлаў жерге тийип, сол жерде жаны шығып кетипти». «Әжел хийле таптырмас» – «кеўил айтыў» сөзинин мазмұны ұсылай баян етиледі. Бұл сөзлер бир канша тәселле берип, азалаўшыларды тынышландырады.

«Аўқатта, ұйқыда, күлкіде – үшеўинде ар жок» - деп айтылған сөзлерде де терең мазмұн бар. Адам биологиялық организм, тиришилик етиў ұшын ас-аўқат жеў керек, дем алыў керек. Кеўил айтыўшы аздағы ас батпай отырған адамға бұл жағдайды түсиндире отырып, тәселле береді. Пикирин жүпкерлескен, тәсирли сөзлерге айландырып, аза түтыўшыларды әсте ақырын даўамлы өмир заңларына бойсындырып отырған. Қайғыға батқан адамға тәселле, ақыл беріў, кеўил айтыў арқалы онда рўхый мәдет пайда етеді. Кезине дүнья тар болып, хәтеки, енди өмир жоктай, қараңғылық- ғәплет басқан адамға жарық нұр беріп, ұмит оятып, өмирдің даўамлылығын ұқтырады. «Кеўил айтыў»-жоқары адамгершиликтің, мәдениеттің белгиси. Жәмийетте хәр бир адам қәдири жоқары дәрежеде хұрмет хәм иззетке ылайық түрде қатнас

жасалады. Хәзир «кеўил айтыўдың» рәсмий формасы да пайда болып, олар газеталар арқалы бирге ислескен кәсіпслері, жора-жолдаслары, жәмәт тәрәпинен жазба, қара сөзлер менен айтылады. Ел жұртқа танылған абырайлы адамлар, үлкен лаўазымлы шахслар дүньядан өткенде хұкімет басшылары тәрәпинен де мархұмның шаңарағына кеўил айтылады.

«Кеўил айтыў» жанрында дәретилген хәр бир қосық яки сөзлер образлы түрде мархұмның ким екенлигине байланыссы дәретилип гендерлік өзгешеліклерге ийе болады. Атаға, анаға, ер адамға, хаял адамға, жас адамға, өмирлик жолдасқа, нәрестеге байланыссы айтылатуғын поэтикалық мәни жүкленген сөзлер бир – биринен парк қылады, бир-биринен өзгешеленеді.

Тил илиминде болса «кеўил айтыў» сөзлерин этикет сөзлер қатарына жатқарады.

Фольклорлық дәрәтпелер мотивинде қарақалпақ әдебиятында жаңа форма болып дәретилген И.Юсуповтың «Кеўил айтыў» қарақалпақ халқының мәдениет нормалары жоқары, адамгершилик пазыйлеті, дүнья танымы кең, тарийхы терең, миллий өзіншеллікке ийе халық екенлигин көрсетип тур.

Әдебиятлар

1. Қанаатов Т. Кеўиллик. // ӨзРИАҚБ «Хабаршы» 2000 №5 82-85-б.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 19-20-б.
3. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары үш томлық. II том. –Нөкис: «Билим», 2018, 288-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ фольклорында «тағзия» жанрининг жанрий хусусиятлари ҳақида айтылған. Шоир И.Юсуповнинг янги адабий шаклда яратқан «Тағзия» асари талкинға олинған. «Тағзия» жанрининг аҳамияти, одамлар турмуши билан боғлиқлиги кенг ўрганилған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности жанра «соболезнования» в каракалпакском фольклоре. Приводится интерпретация произведения «Соболезнования», созданное поэтом И.Юсуповым в новой литературной форме, а также широко обсуждается важность жанра «соболезнования» и его связь с жизнью людей.

SUMMARY

The author of the article describes the features and peculiarities of the "condolences" genre in the Karakalpak folklore. The work "Condolences" created by the poet I. Yusupov in a new literary form is being interpreted. The importance of the "condolence" genre and its connection with people's lives is widely discussed.

ҚАХАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРДЫҢ МАЗМУНЫ ХӘМ КӨРКЕМЛІК СЮЖЕТИНДЕ МИФЛИК МОТИВЛЕР ТИПОЛОГИЯСЫ

М.Есебаев - үлкен оқытыўшы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, мифология, сюжет, ёлмағуз кампир, фольклор, образ, пайғамбар,

Ключевые слова: эпос, миф, сюжет, колдуня, фольклор, образ, мотив, профет, жиров, бахчи.

Key words: epos, myth, plot, witch, folklore, image, motive, holi saintd, syrow, baqsy, (national performers of folk works (eposes) in muicab instruments: ghobyz, dutar).

Қарақалпақ халық дәстанлары ұзақ тарийхый, мәдени экономикалық, социаллық турмыстың хәр түрли басқышларын ұзақ жыллар даўамында басып өтті. Усы дәуірде халық өзиниң ауызекі әдебиятын, өзиниң басынан өткен, ата-бабаларынан мийрас болып қалған эпослық шығармаларды өзиниң жасап турған дәуири менен байланыстырып, мазмұнын, идеясын, көркемлик жақтан байытып раўажландырып барды.

Алтай образын изертлеўши Л.П.Потановтың дурыс көрсеткеніндей, эпослардың ұқсас болыуының себеби олардың ерте заманда ұлыўма бир негизден келип шығыуы, яғный олардың өткендеги тарийхы турмыстың бирлигинен келип шығыуы болып табылады.

Түркий халықлардың этногенезин дүзген қәуимлер Ноғайлылар союзының дәуиринде өзлериниң тарийхый турмысының бир-бирине жақынлығы арқасында хәммесине ортақ фольклорлық шығармалар дәрәтилген. Соңынан бұл қәуимлердің тарийхый тәғдирлери айра түсип, булар өз алдына бөлинип, хәр қыйлы географиялық хәм этникалық жағдайда турмыс кешире баслаған дәуірде бурынғы ортақ фольклорлық шығармалар енди сол қәуимлердің турмыс тиришилигиниң жағдайларына сәйкес хәр қыйлы жағдайларда раўажланыўын даўам етти хәм ұсынған

сол шығармалардың түрли версиялары пайда болды. Бұл версиялар бизге өзбек, қазақ, алтай, башқұрт хәм т.б. редакция түринде жетип келди» [1].

Қарақалпақ эпосларының мазмұнында орын алатуғын гейпара мифлик элементлер ески мифологиялық тәсирден пайда болып, эпостың қурамына ажыралмас дәрежеде енисип кеткен. Көпшилик қарақалпақ дәстанларының мазмұнына сер салып қарасақ оның басланыўынан-ақ мифлик спатқа ийе болатуғынлығын байқаймыз. Дәстандағы тийкарғы ұқсаслықлар тийкарынан қахарманның туылыуы менен байланыссы болып келеді.

Белгили илимпаз Жаббар Эшонқуловтың көрсетиўинше «Алпамыс» дәстанында қахарман алыптың туылыуы илахий характерге ийе болып, бир нешше басқышлардан ибарат. Биринши: Алпамыс,- қахарман туылыўдан алдын оның ата-анасының перзентсизлик жағдайы. Бұл жағдай ең алды менен символлик мәниге ийе. Бұл бир тәрәпинен ананың нәсиллиги менен байланыссы қыялларының дәстан қатламында сакланып қалғанлығынан дерек берсе, Екинши: тәрәптен, хәкимиятты беккемлейтуғын, дағдарысқа ұшыраған елди және де бирлестиретуғын жаңа әулад-жаңа қахарманның туылыуын аңлатады. Екинши: Қахарманның туылыуы илахий қараматлы

болыуы. Үшіншиси: Қахарман тууылыуы менен-ақ оның мойнына жүкленетуғын ұазыйпа яғный оның өтиуі керек болған сынаулардың алдыннан белгилеп қойылуы» [2], – деп түсіндіреді.

Қахарманның тәғдири оның пирлері илахият пенен белгиленип қалуын көрсетеді. Әлбетте бұл мотивлер көп жағдайларда тотемлик миф элементлерінің тәсірінде болатуғынлығын көреміз. «Қоблан» дәстаны түркий хәм тууысқан халықлар қазақ, өзбек, татар, башқұрт, қырғыз халықтарының версияларында усындай уқсаслықтарды көрсетіуіге болады. Қоблан дәстанында Қобланның қахарман, мәрт, батырлық образын жасау үшін дәстанды дөретиушілер уақыяны батыр тууылмастан алдын ата-анаснан баслайды. Қобланның ата-анасы Қыдырбай менен Бозкемпир перзентсіз болады. Бұл мотив қарақалпақ дәтанлары хәм түркий халықлары эпослары ушында дәстүрий мотив болып табылады. Мысалы:

Қарақалпақша «Қоблан»

Әулийени қыдырып,

Алладан тилек тилейик,

Әулийеге түнейик...[3]

Қазақша «Қобланды батыр»

Әуле қоймай қыдырып,

Етегин шеңгел сыдырып,

Жети пирге танысқан...[4]

Батыр тууылмастан-ақ Қыдырбай менен Бозкемпирдің қудайдан перзент сорап, түрлі әулийлерге түнеп, қудайдың жолына мал атап жүргенлигин көреміз. Батырлардың өзиде әулийлердің жәрдемі менен дүньяға келеді. Усы диний тәсір арқалы батырларды илахият пенен байланыстырады. Соның ушын жоқарыда келтирген Еки халық дәстанларында да пирлерінің пәтиясын алып хәм пирлері батырларды жолынан қайтара алмағаннан кейін, шарасыз қалып батырларға, сауытын, қылышын, найза менен қалқанын беріп, бір қудайға тапсырып батырларды жолға салады.

И.Сағытовтың илимий мийнетінде былай көрсетеді. Алпамыстың қарақалпақша, өзбекше, қазақша версияларының улыұма сюжетлик линиясы, бас геройлардың атлары менен бірдей хәм олар арасында көп улыұмалық уқсаслықтар болыуына қарамастан, бұл версиялардың хәр қайсысының өзінше көплеген өзгешеліктері бар. Жоқарыда аты аталған халықтардың хәр қайсысы бұл дәстанға өзлерінің миллий өзгешеліктерін киргизгін. Сонлықтан «Алпамыс» дәстанын хәр бір халықтың өз творчествосы деп қарау керек» [5], – деп көрсетеді.

Алпамыс дәстанының қарақалпақша варианты менен қазақтардың «Батырлар жыры» көп томлығында берілген Алпамыс дәстанының варианттары менен салыстырып оқығанымызда, еки бірдей дәстан сюжети жағынан толық бір-бирін тәкирарламайды, мазмұны жағынан өзгешеліктерге ийе. Бірақ еки бірдей дәстанда да ортақ бір қанша уқсаслықтар, улыұмалық элементтер, дәстүрлі мотивлер болыуына қарамастан, дәстандағы патриотизм идеялары бір бағдарда сүүретленеді. Соның ушында И.Сағытовтың көрсеткен пикирине толық қосыламыз. Мысалы: Өзбекше «Алпамыс» дәстанының қарақалпақша «Қоблан» дәстаны менен де уқсас жерлері бар екенлигин көріуимізге болады. Мысалы: **Өзбекше Алпамыс:** Байбүриниг кұзи уйқуга кетди. Тушида уч киши келиб: «Туринг, Бойбүри, охинг Худога етди, сенга Оллох бир ұгил, бир киз берди, уканг Бойсарига бир киз берди, уғини Оллох билади, жойингдан тур, хушхабарни ол», - дегандай бұлди. Бойбүри чориллаб жойидан туркалиб, кұзидан қатор-қатор ёш тизилип, кўнгли бузилиб: «Тур, Бойсари, охимиз Худога етди», - деб Бойсарини уйғатти. «Оллох талонинг қарами билан, тўққиз ой, тўққиз кун ўтиб Бойбүрига биттагина фарзанд ато етди.

Бойсори хонодонига хам шу куни фарзанд туғилди – бир кизгина! Шунда қаранг, сахар-сахар тушида бир одам келиб: «Ху-у, Байбүри, тилаган максадигни худо берди, отини Ҳакимбек кўй, - деди. Ул мамлакатингга бек бўлади». Бойсарига: «Қизингиг отини Барчин кўйгин, иккаовинг куда бўлгин деди» [6].

Қарақалпақша «Қоблан»: «Таң алды болған уақытта Қыдырбайдың көзі уйқаға кетти, баяғы қой баққан баба түсиние кирип, Қыдырбай ғаррыға, қабыл болды тилегін, көтер басыңды Қыдырбай, бир перзент берди қудай деп ғайып болды көзинен» [7]. «Манас» қырғыз халқанаң уллы қахарманлық эпосы болып оның тийқарғы идеяс «Алпамыс», «Едиге», «Қоблан» эпослары менен сюжетлик бағыты менен үнлес, жақын болып келеді. Мысалы:

Қырғыз эпосы «Манас»:

Ат коюлду «Манас» - деп,

«Алла Таала сактасын,

Ар балаадан калас!» - деп

Бата қылды бабасы...[8]

Дәстанлардың версияларының мызмуны тийқарғы бағыты жағынан бірдей болып, олардың усындай мотивлердің уқсаслығын көплеп ушыратса болады. Хәр бір эпослардағы версияларында қахарман тууылмастан алдын ақ қахарманларды илахий руұхый күшлері менен байланыстырады.

Белгилі илимпаз И.Сағытовтың илимий мийнетінде көрсеткеніндей, «Алпамыс»тың композициясы, ондағы уақыялардың бір-бирине шийеленисип рауажланыуы, хәр бір уақыяның мотивировкасы шебер қурылған. Дәстандағы хәр бір деталь хәр бір персонаж образ ретінде белгилі идеяны билдириу менен қатар белгилі композициялық хызмет те атқарады. Дәстан композициясына зыян келтирместен ондағы хеш бір персонажды дәстаннан шығарып таслауға болмайды. Егерде шығарылып тасланса, онда пүтин дәстанның композициясы бузылады.

Мәселен: Дәстандағы мәстан кемпир образы идеялық жақтан жауызлықтың уәкилі ретінде сүүретленсе, композициялық жақтан уақыяның байланысы ретінде Алпамыстың зинданға түсиуіне себепши ретінде киргизилген. Егер мәстан кемпирди дәстаннан алып тасласақ, онда дәстандағы барлық уақыяның байланысы, шийеленисиуі бузылады» [5].

И.Сағытовтың дурыс көрсеткеніндей дәстандағы хәр бір персонаж хәр бір деталь копозициялық жақтан орын-орнына қойылғанлығы дурыс пикир. Усы қахарманлық дәстанлардың вариантларында хәм версияларында мәстан

кепир образы унамсыз образ спатында бериледі. Мысалы:

«Алпамыс» қарақалпақша

Мен жийениң емес пе деп,

Булда алып келди бир кәса,

Буныда ишти Алпамыс.

Хызмет қылмақ кишеден,

Булда алып келди бир кәса,

Буныда ишти Алпамыс...[9]

Алпамыс» өзбекше

Қолмоқ элиниг хонини.

Қиркин киз қўлида тилла жом,

Опкелияпти-да дам-бадам.

Қиркин киз ўзи серкадам...

Гузага солиб шаробни,

Нозвоини осиб тўшига,

Қиркин кизлари, тўрам деб,

Ўтди жигит жонбошига...[10]

«Алпамыс» қазақша

Көтерип үйге киргизди.

Алпамыстай төрени.

Кезек пенен арағын.

Алдиярлап бередиди.
Биреуи берип кеткесин,
Кезеги нәубет жеткесин,
Биреу және келеди.

Арақты ишип болады...[11]

Алпамысты жети жыл зинданға жатыўға гриптар етеди. Дәстанды дәретиўшилер халық батырының келбетин жасаўда, оларды хәдден тыс батыр, күдиретли, ушырасқан қыйыншылықларға төзимли етип көрсетиў ушын жаўыз күшлер образын пайдаланғанлығын көремиз. Дәстанлардың өзбек, казак, қарақалпақ версияларының жоқарыда келтиргенимиздей уқсас тәрәплерин көплеп ушыратыўымызға болыды.

«Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди» деген илимий мийнетте былай бериледи. Мысалы: Ҳ. Т. Зарифовтың көрсетиўинше Апамыс дәстаны көшпели-шаруашы қоңырат урыўы арасында патриархал-урыўшылық дәўиринде, манғол басқыншылығынан алдын Сырдарьяның төменги тәрәпи хәм Арал теңизи әтирапында жүзеге келген деген жуўмаққа келеди. Сондай ақ дәстан мазмуны, ондағы образлар системасы, дәтандағы айрым географиялық орынлар менен байланысы хәм халқымыздың Этногенетик раўажланыўы бул пикиримизди тастыйықлайды. Соннан келип шығып дәстан, дәслеп көшпели-шаруашы қоңырат урыўы арасында X – XI әслерде жаратылды деўимиз мүмкин. Қоңырат урыўы бир қанша түркий халықлар, сондай ақ, өзбеклер, қарақалпақлар, казаклардың этногенетик бағдарында айрақша орынды тутатуғанлығын есапқа алсақ, бул мәселе жәнде айдынласады. Дәстанның өзбек версиясы XV әсирдин ақыры хәм XVI әсирдин басларында аўызеки эпик дәстүринде «жаңаланыў» процессин өз басанан кеширди хәм толық қәлиплести» [12],-деп көрсетеди. Биз Зарифовтың пикирине қосыламыз. Бизің ойымызша халықлардың бир-бири менен мәдений, туўысқынлық байланыслардың жақын болыўының себеби болса керек деп есаплаймыз.

Қарақалпақ «Қоблан» хәм «Мәспатша» дәстанларын уқсаслық тәрәплери бар болып усы еки дәстандағы мотивлер, казакша «Алпамыс» дәстанында да ушырасады. Бул мотив қахарманның анасының Жолбарстың жүрегине жерик болыўы менен байланылы. Мысалы:

Қарақалпақша «Қоблан»:

Атқан оғы шырты етти.
Жолбарыстан оқ өтти.
Жаны шыққан жолбарыс
Қыймылдамай жатады..
Қабыл етти-ау тилегин.
Қоймай алды керегин,
Жолбарыстың алып жүрегін ...[13]

Қазақша «Алпамыс»:

Ажалдың оғы тийген соң
Тырып етпей Қаблан өлипти.
Арсалақтап жүгирип,
Қус кездигин суырып,
Кеудесинен тилипти.
Өкпеден алып сурып,
Жүрегін кесип берипти...[14]

Қарақалпақша «Мәспатша»:

Шериң айға атылды.
Отыз гезден айналып,
Әжелге туўры сайланып,
Туўры жолға қолайланып,
Таслақ жерге ала шер,
Тас төбеден шаншылды...[15]

Биз жоқарыда қарақалпақ халық дәтанлары Қоблан хәм Мәспатша дәстаны менен казакша Алпамыс дәстанларының айрым уқсас тәрәплерин көрдик.

«Едиге» дәстаны қарақалпақ халқының ең көп

таралған қахарманлық эпосы болып табылады. Бул эпос тек қарақалпақ халқында ғана емес казак, ноғай, қырғыз, башқут, татар, алтай халықларында да кеңнен таралғанлығы мәлим. К.Алламбергенов «Едиге» дәстаны версияларына тутас таллаў ислеп қарағанымызда, дәстан тек идеялық теметикалық бағдары, сюжетлик желиси, қахарманлар курамы хәм спатламасы жағынан ғана емес, формасы, сюжетлик желисиндеги бир қатар эпизодлардың ишки мазмунның уқсаслығы бойынша да «Едиге»нің қарақалпақ версиясы вариантларына (шақапшаларын) ең жақын версиялар казак, ноғай версиясы болып табылады. Бул үш версиядан да Едигениң шығысы (туўылыўы, ата-тегиниң ким екенлиги) хаққында эпизод, яғный сюжетлик желидеги ўақыяның басланыўы формалық жақтан да, мазмуны жағынан да бир-бирине жақын келеди. Үш версиясы да ўақыя мифлик, ертеклик сыпат алып басланады. Қарақалпақша версияда (Ерполпт жыраў, Қыяс жырыў, Жумабай жыраў хәм үш лиро-эпикалық вариантларында) ўақыя, Баба Түкли Шашлы Азиздин кептер кебиндеги пери қызға үйленип, сол екеўинен Едигениң туўылыўынан басланғанындай, казакша версиясында да ўақыяның басланыўына Едигениң арғы атасы Баба Омардан дөреген Түкли Шашлы Азиздин суў атасы патшасының қызы пери қызға үйлениўи, оннан Едигениң туўылыўы хаққындағы мифлик сюжетлик шақапша тийкар етип алынады» [16]. Көрсетилген мағлыұматлар арқалы дәстанның қайсы дәрежеде изертленгенин түсинип жетиўге болады. Мысалы:

Татарша «Идегәй»:

Китмә, китмә, Идегәй:
Ики туған пәри қыз,
Апасынан мин тусам,
Сеңлисиннән син туган... [17]

Қарақалпақша «Едиге»:

Жоқ еди сениң ядында,
Мен апаның баласы,
Сен сиңлиниң баласы,
Егиз едик, озалда... [18]

Көрсетилген мысалда еки бирдей дәстандағы уқсаслықлардың арасанда Атарлықтай өгешелик жоқ есабы, бир бирине жүдә жакан етип сүўретленген. Қарақалпақ эпосларының мазмунында орын алатуғын гейпара мифлик элементлер ески мифологиялық тәсирден пайда болып, эпостың курамына ажыралмас дәрежеде енисип кеткен. Мәселен, «Едиге» дәстанында Едиге кептер кебиндеги пери қыздан туўылады. Мине дәтанның басланыўынан дәстан курлысында мифлик деталь бериледи. Бизің ойымызша дәтанның көркемлик спатының байыўына өз тәсирин тийгизеди. Мине бундай өзлериниң ата-теклерин, аң-қусларға апарып ушластырыў төтемлик дәўир мифологиясының көриниси десек болады. «Төтемизим дини Исламға дейинги будпарасат арабларда болғаны сыяқлы Орта Азия халықлары арасында да болған. Оның қалдықлары сахра халықларында Ислам орнағаннан кейинде өмир сүриўин тоқтатпаған. Бул идиология болса өз гезегинде өзиниң ылайық руўхый дүнъяны-мифти келтирип шығарған» [18]. Мине, бундай аң-қусларға төтемлик спат бериў дәстүрлери көп ғана халық дәстанларында сақланып қалғанлығын көремиз.

Жуўмақлап айтканда Қарақалпақ халқы әсирлер даўаманда Орта Азия халықлары менен өз-ара жақын болып әсиресе өзбек, казак, түркмен қонсы халықлар менен социал-экономикалық хәм мәдений, тарийхый турмысы, тәрәплери менен раўажланыў процессинде тығыз байланысты болып келди. Сонлықтанда, қарақалпақ халқының өткендеги мәдениаты менен жоқарыда айтылған туўысқан халықлардың мәдениаты менен тығыз байланыста болып, бири бирине тәсир

етиў, бир-бирин байытыў жолы менен раўажланып келди. Сол себепли қарақалпақ халқының эпослық дәрегіўшилигинде туўысқан қонсы халықлардың эпослық дәрегіўшилигинде улыўмалық элементлер, улыўмалық мотивлер, сюжетлер, образлардан жақынлығы хәм басқада уқсас тәреплериниң бар екенлигин жумысымыз барысында үйрениўге ҳәркет еттик.

Әдебиятлар

1. Потапов Л.П. Героический эпос алтайцев. // «Советская этнография» 1949, №1, -С. 132.
2. Эшонқулов Ж. Миф ва бадий тафаккур. Ўз.Р. фанлар академияси «фан» нашриёти. –Тошкент: 2019, 86-б.
3. Қарақалпақ фольклоры көп томлық. VIII том.-Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981, 18-21-б.
4. Батырлар жыры. –Алматы: «Қазақстан мәмлекетлик көркем әдебет», 1959, 11- б.
5. Сағытов И.Т. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 179-б.
6. Алпомиш достони. –Тошкент: «Ёзувчи», 1988, 7-10-11-б. Айтувчи: Хушбоқ Марданқул уғлы.
7. Қоблан, қарақалпақ фольклоры, VIII том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981, 22-б.
8. Фатых Урманчи. Тюркский героический эпос. -Казань: 2015, 20-б.
9. Алпамыс. Қарақалпақ фольклоры көп томлық. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007, 52-б.
10. Алпомиш достони. Тошкент, «Ёзувчи» нашриёти 1988.114-115. б. Айтувчи: Хушбоқ Марданқул уғлы.
11. Алпамыс. Батырлар жыры көп томлық. – Алматы: 1959, 203-б.
12. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. –Тошкент: «Ўқитувчи» 1990.
- 13.Қоблан. дэстаны VIIIтом. Есемуратжыраў Нурабуллаев варианты. –Нөкис: 1981, 24-25-б.
14. Мәпмтша дэстаны. X том. Қыяс жыраў варианты. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982, 27-б.
15. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дэстаны «Едиге». –Нөкис: «Билим», 1995, 181-б.
16. Идэгәй. Татар халқ дастаны: төзүче-мөхәррире Гыйльманов Г. –Казань: 1994, 98-99-б.
17. «Едиге» дэстаны. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, 210-211-б.
18. Алламбергенов К. «Ер Едиге, «Едиге» дэстаны алтын Орда хәм маўараўннахр дәўри тарийхының гейпара мәселелери. – Нөкис: «Билим» 2017, 103-б.

РЕЗЮМЕ

Қарақалпақ халқ достонлариниң поэтик тузилишида мифологик мотивларнинг ажиралмос даражада шакланиши ва унинг сабабларини урганиш. Мифологик мотивлариниң достон сюжетида типологик ва бадий жиҳатдан яқинлигини қиёсий таҳлил қилиш.

РЕЗЮМЕ

Статья рассматривает проблемы взаимосвязанностей поэтической структуры и мифических мотивов в народных эпосах каракалпакских и в сравнительной основе изучает их типологические и художественные подающиеся стороны.

SUMMARY

The article deals with the reasons of occurring of mythical motives in the karakalpak folk eposes. The authors reveals the typological and artistic familiarities in the plots of the epos.

ШАХС ФОЖИАСИ ТАЛҚИНИДА БЕГОНАЛАШУВ МАСАЛАСИ

Х.Хамракулова - филология фанлари доктори

Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университети

Таянч сўзлар: инсон руҳияти, тафаккурдаги эврилиш, ҳаёт ва ўлим муаммоси, шахс фожиаси, экзистенциал адабиёт, адабиётда бегоналашув масаласи.

Ключевые слова: человеческая психика, эволюция мышления, проблема жизни и смерти, трагедия личности, экзистенциальная литература, вопрос отчуждения в литературе.

Key words: human mind, cognitive evolution, life and death problem, personality tragedy, existential literature, alienation in literature.

Инсон руҳияти тасвиридаги хилма-хиллик тафаккурнинг чегара билмаслигига далолатдир. Ана шундай турфа чизгиларда инсон деган номнинг улуглиги кўзга ташланаверади. Бадий асарнинг маркази ўлароқ тасвирга тортилган персонаж ўзгалар билан, кўп ҳолда ўзидан бегоналашуви уни кўпроқ тафаккур одамига, ўйчил инсонга айлантиради. Албатта, инсоннинг жамиятдан, яқинларидан, ҳатто ўзидан бегоналашуви унинг мавжуд эканлигини такозо қилади. Персонаж қисмати шу тарзда талқин қилувчи айрим асарларда ўлим мотиви қаҳрамон мавжудлигини тасдиқлашнинг ўзига хос усули ҳисобланади. Бундай ҳол жаҳон адабиёти намуналарида ҳам кўзга ташланади. Масалан, Р.Тхокурнинг “Ўликми, тирик” ҳикояси қаҳрамони Кадоминининг бошига тушган кўргуликлар ўз тириклигини ўлими билан исбот қилиши ўлароқ якун топади. Адиб ижодида ўлим мавзусининг бот-бот тилга олинishi унинг шахсий ҳаётидаги айрилиқлар асорати билан боғлиқлиги хусусида Чўлпон “Тағўр кимдир” мақоласида ёзади: “Тағўрга ўлимнинг зарбаси ҳам жуда қаттиқ бўлгон. Шунинг учун унинг асарларида ўлим тўғрисида кўп учратилади. 1885 йилда хотини, ўғли ва кизи ўладир; 1905 йилда кичик ўғли ва отаси ўладир. 1918 да яна бир кизи ўладир [5:63]”. “Фожиани англаш учун одамнинг дунёқараши ва руҳонияти фожиа кўлами даражасида бўлиши керак” [2:118]. Тхокур ижодида ўлим мавзуси асосан ижтимоийлик касб этади ва мавзунини ёритиш орқали миллат тақдирини безовта қилаётган муаммолар ечимини топади. Агар эътибор берилса, таҳлилга тортилган асарларда инсон

мавжудлигида ўлимнинг ўрни қандай деган масала асосий бўлиб қоляпти. Инсон мавжудлиги муаммоси билан шуғулланувчи экзистенциалистлар инсон мавжудлигида ҳаётнинг моҳияти очилмайди, дея унинг сабабини инсоннинг бегоналашуви билан изоҳлайдилар. Ҳозиргача бу бегоналашув уч босқичдан ўтди. Таҳлилга торганимиз персонажлар ҳолати бегоналашувнинг иккинчи ва учинчи босқичига тўғри келади. Яъни фан-техниканинг кучайиши, қачондир ягона бўлган одамзоднинг миллатлар, элатлар ва давлатларга бўлиниб кетиши, натижада инсоннинг ҳам табиатдан, ҳам кишилиқ жамиятидаги ўзаро қардошлик алоқаларидан узилиши; инсон ўзининг ички оламида бегоналашиб қолаётганлиги. Бунинг сабаби инсон ботиний табиатидан айрилиб, фақат зоҳирий табиатга мослашиб қолаётганлигидир. Одамнинг жамиятдан узилиб қолиши унинг ўлимни ихтиёрий тарзда танлашига туртки бўлаётганига мисоллар талайгина. Масалан, япон ёзувчиси Шимада Масахиконинг “Бир мумиё кундалиги [3]” ҳикоясида ўзини ўлишга мажбурлаган ва олтмиш икки кунлик машаққатдан сўнг бошқа ёруғ дунёга сафар қилган қаҳрамоннинг очликда кечирган ҳаёти баён қилинади. Ўлим олди ҳолатлари ўзи томонидан бевосита кузатилган, ҳар бир ўзгариш дафтарига қайд қилиб борилган бу тарздаги асарни ўқиб, инсон ҳар қандай синовга дош бериши мумкинлигини, айни вақтда ҳаёт инсонга омонат қилиб берилган неъмат, унинг шукри учун гўзал амаллар яшаш саодат эканлигини англаймиз. Аммо бу саодатни ҳар ким ўзича тушуниши мумкин эканлиги ҳам айни ҳақиқат. Агар буни япон адиби ўзининг англаш кўлами